

Małgorzata Ćwikła <https://orcid.org/0000-0003-3724-7296>

Instytut Kultury, Wydział Zarządzania i Komunikacji Społecznej
Uniwersytet Jagielloński
e-mail: malgorzata.cwikla@uj.edu.pl

ZARZĄDZANIE W ANTROPOCENIE, CZYLI CO W CZYM I CO Z TEGO. ANALIZA LITERATURY DOTYCZĄCEJ SPLOTU ZJAWISK

Management in the Anthropocene and What Comes Out of It. Analysis of the Literature on the Entanglement of Phenomena

Abstract: The Anthropocene is a term that not only conjures up all kinds of images in the mind but provides an impulse to reconsider the scope of human responsibility for man-triggered processes and its place in the system of related factors on our planet. At the same time, it is a term treated by many with ambivalence, reluctance, and caution, as it often harbingers the imminent environmental doom, the awareness of which may change the current balance of political and economic forces. Additionally, it is still involved in emphasizing the central role of the human, it is sometimes romanticized and can lead to an aestheticization of the climate catastrophe instead of taking actions resulting not from the will of heroism, but from humility. The ongoing debate on the Anthropocene in the field of management studies is of extraordinary importance, because it provides a framework for undertaking any activity – the activity which either aggravates or alleviates the negative environmental impact. The purpose of this paper is to discuss the contexts in which the scientific literature in the field of management talks about the Anthropocene and to explore the level of gravity that is assigned to management in this conventional geological and cultural era. Particular attention is paid to the dominant trends of reflection which illustrate a wide variety of attitudes towards the Anthropocene, including the one that places the Anthropocene against the background of efforts to maintain the *status quo* and the one that perceives it as a prelude to concocting alternative or even anarchist visions of management. The paper focuses on theoretical voices, which determined the method of analysis based on the study of language and the interpretation of narratives and metaphors.

Keywords: management in the Anthropocene, metaphors in management, climate crisis, down to Earth

Przystępując do analizy zarządzania w kontekście antropocenu, bez trudu można znaleźć dogodny punkt wyjścia. Wystarczy przyjąć perspektywę opartą na obiegowym definiowaniu początków obydwu zjawisk, mając przy tym świadomość, że są to założenia umowne, które przywołuję tu w celu zoperacjonalizowania dalszych starań poznawczych. Zarządzanie uznawane za ciąg świadomie powiązanych ze sobą działań, które podejmuje się, by osiągnąć zakładane cele przy wykorzystaniu dostępnych zasobów, pojawiło się w refleksji naukowej na początku XX stulecia¹. Stanowiło to odpowiedź na intensywny proces industrializacji w wieku XIX, w którego rezultacie zmieniły się schematy zawodowe, konsumpcyjne oraz społeczne. Zaczęły powstawać wielkie fabryki, rozrastały się miasta, kwitł transport, a produkty stopniowo zastępowały usługi². Chociaż trudno uznać te wyłaniające się dopiero zainteresowania badaczy za jednoznaczny początek dyscypliny, bez wątplenia wraz z rozwojem kapitalizmu i wkroczeniem nowożytnego społeczeństwa na ścieżkę wzrostu tworzyły się filary zarządzania w jego klasycznym ujęciu. Zakorzenione są w nim postulaty, które dziś brzmią co najmniej niepokojąco. Dotyczą one sprawności, skuteczności, szybkości i postępu rozumianego jako dalsze mnożenie kapitału. Przez całe dekady hasła te pobudzały fantazję przedsiębiorców, śrubując ambicje na buńczuczną modłę, zgodnie z którą *the sky is the limit*.

Adaptacja rozwiązań ekonomicznych w skali globalnej prowadziła do wyłonienia się skodyfikowanych wzorów zarządzania. Dlatego też, w toku XX wieku, towarzysząc wydarzeniom historycznym, zarządzanie przybierało nowe formy, m.in. integrując perspektywę nastawioną na pracowników (np. nurt behawioralny). Z czasem pojawiły się refleksje krytyczne (np. w nurcie Critical Management Studies³ czy Critical Project Studies⁴), dając impuls do identyfikowania różnych organizacyjnych patologii, a także propozycje antyhierarchiczne typu holakracja czy zarządzanie turkusowe. W ostatnich latach rozbrzmiały zaś głosy ostrzegawcze, artykułowane przez badaczy związanych z takimi odłamami, jak zarządzanie humanistyczne czy zarządzanie anarchistyczne⁵. Stawało się bowiem jasne, że człowiek w biegu za posiadaniem nie tylko sam dla siebie stanowi zagrożenie, ale też cały czas wciąga otoczenie nie-ludzkie w obłęd oscylowania na granicy planetarnej wydolności⁶. Kończy się możliwość bezpiecznego działania⁷, a dotychczasowe wzory zarządcze, inspirowane produkcją

¹ R.W. Griffin, *Podstawy zarządzania organizacjami*, przeł. A. Jankowiak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2017.

² D. Bell, *Nadejście społeczeństwa postindustrialnego. Próba prognozowania społecznego*, red. M. Tonańska, Instytut Badania Współczesnych Problemów Kapitalizmu, Warszawa 1975.

³ M. Zawadzki, *Nurt krytyczny w zarządzaniu*, Wydawnictwo Akademickie Sedno, Warszawa 2014.

⁴ D. Hodgson, S. Cicmil, *The Other Side of Projects: The Case for Critical Project Studies*, „International Journal of Managing Projects in Business” 2008, nr 1(1), s. 142–152.

⁵ M. Kostera, *Occupy Management: Inspirations and Ideas for Self-Organization and Self-Management*, Routledge, New York 2015.

⁶ W. Steffen et al., *The Anthropocene: Are Humans Now Overwhelming the Great Forces of Nature?*, „Ambio” 2011, t. 36, nr 8, s. 614–621.

⁷ J. Rockström et al., *A Safe Operating Space for Humanity*, „Nature” 2009, t. 461, s. 472–472.

pierwszych samochodów marki Ford, wymagają radykalnych redefinicji w kontekstach wspólnoty, tożsamości, troski i relacji między bytami współtworzącymi procesy organizacyjne. Warto podkreślić, że to właśnie współczesne warunki, w których funkcjonują organizacje, naznaczone widmem katastrofy klimatycznej, dały impuls do zaakcentowania elementów humanistycznych w zarządzaniu, a nawet stworzenia odrębnego ruchu myślowego ze specjalistycznymi konferencjami, pismami naukowymi i oddaną grupą badaczy (np. Humanistic Management Network).

Zarządzanie jako proces, który dokonywał się już przed industrializacją oraz w jej pionierskich fazach w sposób nienazwany, należy rozumieć holistycznie i dostrzegać jego wpływ na inne zjawiska. Właśnie tu pojawia się miejsce na włączenie do refleksji antropocenu, bo również on datowany jest umownie, a elementy, które obejmuje, rozpoczęły się przed zainicjowaniem refleksji naukowej w tym obszarze. Ponadto zarówno dla zarządzania, jak i antropocenu kluczowe były mity postępu, takie jak wynalezienie maszyny parowej czy linii produkcyjnej, które dały badaczkom i badaczom impuls do zauważania zmian trybów działania człowieka⁸. W przypadku antropocenu „narodziny pojęcia” są trudne. Usankcjonowanie tego terminu oznacza bowiem uznanie epoki człowieka za synonim współczesności w sensie interdyscyplinarnym, uwzględniającym zarówno nauki o Ziemi, jak i wątki kulturowe. Tym samym podkreślany jest ludzki, dominujący wpływ na wzajemnie powiązane czynniki budujące ekosystem naszej planety⁹, podczas gdy namysłu wymaga także sprzężenie zwrotne tych właśnie elementów.

Zaproponowana przez Paula J. Crutzena nazwa „antropocen” – jako określenie aktualnej epoki geologicznej następującej po holocenie – stanowi obecnie jeden z istotnych punktów odniesienia w formułowaniu myśli naukowych oraz dyskusji medialnych związanych ze zmianami klimatu. W kontekście zarządzania jest to termin spotykany zazwyczaj w celu ilustrowania sposobów ludzkiej ingerencji w świat przyrody. Ujęcie takie należy uznać za upraszczające, a braki głębszego omówienia zarządzania z innej perspektywy i jedynie sporadyczne formułowanie pytań o znaczeniu epistemologicznym oraz ontologicznym to istotne luki badawcze. Brakuje bowiem np. podejść inspirowanych nowym materializmem czy myśleniem dyfrakcyjnym, które wzbraniają się przed reprodukowaniem starych porządków. Wnikliwie analizujący wspomniane, nowe kierunki badawcze, a także ograniczenia samego antropocenu Andrzej Marzec mówi o antropoceniu jako konsekwencji uwięzienia w *anthropos*¹⁰. Tłumaczyć też w ten sposób można niepełność i wybiórczość dyskursu o antropocenie w naukach o zarządzaniu. Trudno bowiem mówić o niedopatrzeniu, gdy to właśnie część badaczy zarządzania ucieka przed rozliczeniem rezultatów wspomnianych wcześniej postulatów „sprawności i skuteczności”, determinując

⁸ A. Malm, *Fossil Capital: The Rise of Steam Power and the Roots of Global Warming*, Verso, London 2016.

⁹ E. Bińczyk, *Dyskursy antropocenu a marazm środowiskowy początków XXI wieku*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria: Organizacja i Zarządzanie” 2017, z. 112, s. 47–59.

¹⁰ A. Marzec, *Antropocień*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2021.

wyбір tematów zastępczych. Ponadto sam termin antropocen rozumiany jest na wiele sposobów i budzi wśród niektórych środowisk naukowych ambiwalentne uczucia: z uwagi na kwestie merytoryczne¹¹, etyczne i datowanie¹². Przy tym cieszy się ogromną popularnością, stopniowo przysłaniając brzmiące technicznie hasło „zrównoważonego rozwoju”, które nadal interesuje wielu naukowców i polityków, ale nie działa na wyobraźnię tak mocno jak antropocen, wchłonięty z entuzjazmem przez kulturę popularną. Częstotliwość użycia pojęcia warunkuje zarazem konieczność wyjaśniania go, nietrudno przecież zarówno o nadinterpretację, jak i powierzchowność, przede wszystkim zaś zamazywanie sensu antropocenu jako kompleksowej przemiany w każdym obszarze życia¹³.

Analityczne zaplecze poznawania tematu

Artykuł ma charakter monograficzny i oparty jest na opracowaniu konkretnego zagadnienia¹⁴: kontekstu w literaturze z obszaru zarządzania, w którym pojawia się wybrany fenomen – antropocen jako umowna epoka geologiczna i kulturowa. Impuls do napisania tekstu stanowiła wzmożona popularność terminu antropocen we współczesnym piśmiennictwie naukowym i chęć uporządkowania mnogości niuansów, które mu towarzyszą w związku z zarządzaniem. Równocześnie w sposób zamierzony skoncentrowano się na głosach teoretycznych, co oznaczało, że szukano publikacji naukowych (książek i artykułów w czasopismach), w których w niewielkim stopniu omawia się przykłady praktyczne, tylko raczej przybliża esencję zarządzania jako nauki tworzonej w nowych warunkach. Dodatkowo chciano oddać różnorodność, pokazując zarządzanie jako działanie zmierzające do powstawania sensów i znaczeń albo też celowo odcinające się od tych dążeń, co także stanowi ważną poszlakę rozumienia jego roli. Za istotne uznano zatem pokazanie w analizie znalezionych skrajnych tendencji – od zarządzania jako wymiaru sprawczego związanego z dążeniem do proponowania rozwiązań, które mogą stworzyć warunki projektowania zrównoważonej przyszłości, przez bierność i przywiązanie do *status quo*, po ilustrację niemocy i „marazmu”, bo za tempem zmian nie da się nadążyć.

Takie wstępne założenia miały wpływ na sposób postępowania, a ujęte tu refleksje rozumieć należy jako próbę uchwycenia ducha czasów i odzwierciedlenia momentu, w którym zarządzanie jako obszar nauki pyta o swoje własne miejsce w świecie, który współkształtuje. Dlatego podejście monograficzne uznano za orientację w stronę

¹¹ E. Crist, *On the Poverty of Our Nomenclature*, „Environmental Humanities” 2013, t. 3, nr 1, s. 129–147.

¹² W. Ruddiman, *The Anthropogenic Greenhouse Era Began Thousands of Years Ago*, „Climatic Change” 2003, t. 61, s. 261–293.

¹³ C. Hamilton, *Getting the Anthropocene So Wrong*, „The Anthropocene Review” 2015, t. 2, nr 2, s. 102–107.

¹⁴ U. Eco, *Jak napisać pracę dyplomową. Poradnik dla humanistów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007.

poznawczego bilansu, pomagającego diagnozować stan refleksji naukowej. Po nakreśleniu obszaru poszukiwań zawężono ramy czasowe publikacji do okresu 2010–2020. Do analizy wybrano źródła w dwóch językach – angielskim i polskim – przy czym ten pierwszy okazał się dominujący, jeśli chodzi o piśmiennictwo bezpośrednio związane z zarządzaniem. Zdecydowano, że wiodącym narzędziem zbierania danych do dalszej analizy będzie technika kuli śnieżnej¹⁵. Dzięki temu podczas stopniowego zapoznawania się z wybranymi tekstami identyfikowano kolejne, które następnie czytano, również znajdując dalsze źródła. W ten sposób zebrano 117 publikacji. Posiadając określony wstępny zbiór materiałów, przeprowadzono dobór celowy, mający na celu zachowanie stratyfikacji źródeł i przede wszystkim logiki związanej z koncentracją na teorii z obszaru zarządzania. Dlatego też zapoznano się dokładnie z tytułami, abstraktami, słowami kluczowymi oraz miejscem zamieszczenia tekstów. Na tej podstawie zredukowano liczbę analizowanych źródeł do 35. Dążąc do różnorodności zebranego materiału, zdecydowano, że należy zachować zasadę triangulacji. Uzupełniając dodano więc drugą technikę zbierania danych. Dotyczyła ona kombinacji haseł *management* i *anthropocene* w wyszukiwarkach tekstów naukowych¹⁶: Google Scholar, Emerald Insight, ProQuest. Co interesujące, stwierdzono, że zastosowanie najpierw techniki kuli śnieżnej, a dopiero potem skorzystanie z wyszukiwarek okazało się działaniem słusznym i pozwoliło na uniknięcie chaosu znaczeniowego i zagubienia w źródłach. Okazało się bowiem, że celowe „tropienie” śladów i podążanie za głosami autorów, które prowadziły do innych publikacji, pomogło w procesie „odczytywania” antropocenu w teorii zarządzania¹⁷. Większość wyników z wyszukiwarek odnosiła się do działań praktycznych, studiów przypadków, zarządzania w kontekście zmian środowiskowych, związanych z konkretnym działaniem organizacyjnym. Tym samym przy zastosowaniu tej techniki dodano tylko sześć źródeł, które pojawiły się w pierwszych setkach wyników i odpowiadały wyznaczonym kryteriom¹⁸.

Kierunek zebranych tu przeze mnie dociekań dotyczył przede wszystkim tego, co autorzy analizowanych tekstów napisali w ciągu ostatnich dziesięciu lat na temat antropocenu w kontekście nauk o zarządzaniu. Orientacja w zakresie tego zagadnienia – to jest pytanie, „jaki trop dotyczący antropocenu można zidentyfikować w kontekście zarządzania na podstawie analizy literatury przedmiotu?” – stanowi problem badawczy tekstu. Jednocześnie, mając świadomość ogólnego ujęcia, chciano uporządkować „rozsypane w literaturze puzzle” i sprawdzić, w jaki sposób w teoretycznych tekstach mówi się o:

¹⁵ W. Czakon, *Metodyka systematycznego przeglądu literatury*, „Przegląd Organizacji” 2011, nr 3, s. 57–61; idem, *Kryteria oceny rygoru metodologicznego badań w naukach o zarządzaniu*, „Organizacja i Kierowanie” 2014, nr 1, s. 51–62.

¹⁶ Na tym etapie sprawdzano wyłącznie źródła w języku angielskim z uwagi na międzynarodowy charakter baz danych i nieliczne oraz niespełniające kryteriów wyniki w języku polskim.

¹⁷ Ł. Sułkowski, *Epistemologia i metodologia zarządzania*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2012.

¹⁸ Tym samym cały przegląd literatury opiera się na 41 źródłach.

- 1) rozwoju nauk o zarządzaniu w specyficznym momencie (uznając, że znajdujemy się w epoce antropocenu),
- 2) praktykach zarządczych i zachowaniach organizacyjnych związanych z wyzwaniami antropocenu,
- 3) wynikających z antropocenu impulsach do przemyslenia zarządzania na nowo,
- 4) różnych relacjach nauk o zarządzaniu z antropocenem.

Dodatkowo, wstępnie przeglądając materiał, stwierdzono, że trzeba zwrócić uwagę na wątki:

- 5) o których się nie wspomina, kierując uwagę w inną stronę niż antropocen.

Tak zdefiniowane punkty zainteresowań dawały impulsy do wnikliwej lektury wybranych publikacji. Pamiętano przy tym o wyznacznikach pracy naukowej. Na te potrzeby sformułowano rozpoznawalny przedmiot badań (problem antropocenu we współczesnych tekstach teoretycznych z obszaru nauk o zarządzaniu), skupiono się na czymś, czego do tej pory nie przeanalizowano (bo brakuje w polskim obszarze językowym podobnych przeglądów na temat antropocenu w literaturze z obszaru zarządzania), licząc także na użyteczność analizy dla innych¹⁹. Dodatkowo inspirowano się hermeneutyką – nie jako metodą badawczą, ale procedurą syntetyzowania czytanego materiału²⁰. Analizę prowadzono w sposób indukcyjny, głęboko refleksyjny i związany ze stopniowym dochodzeniem do tropów poznawczych²¹. Na tym etapie dopuszczono wprowadzanie porządkujących materiał skojarzeń i refleksji, głównie związanych z kontekstem kulturowym.

Narracje o organizowaniu w antropocenie

W 2018 roku jedno z cenionych pism naukowych z obszaru zarządzania – „Organization” – wydało pod redakcją Christophera Wrighta, Daniela Nyberga, Laurena Richardsa i Jamesa Freunda numer tematyczny zatytułowany *Organizing in the Anthropocene*²². We wprowadzeniu redaktorzy zaproponowali pięć narracji, które zidentyfikować można w obszarze zarządzania w związku z antropocenem. Wskazane przez nich kategorie zostaną w tym fragmencie krótko opisane i uzupełnione o dodatkową literaturę ilustrującą poszczególne kierunki refleksji. Taki układ treści pozwoli na większą przejrzystość analizy i pogrupowanie znalezionych wątków.

Pierwszy typ stosowanej narracji, uznany za najbardziej dominujący, ma tło ekonomiczne i wiąże się z oporem polityków i przedsiębiorców przed uznaniem alarmujących informacji o wyczerpaniu zasobów naturalnych, nieodwracalnych przemianach klimatycznych i grożących nam wkrótce coraz większych podziałach

¹⁹ U. Eco, *Jak napisać...*, op. cit.

²⁰ P. Piątkowski, *Metody hermeneutyczne* [w:] M. Kostera (red.), *Metody badawcze w zarządzaniu humanistycznym*, Sedno, Warszawa 2015.

²¹ N. Monin, *Management Theory: A Critical and Reflexive Reading*, Routledge, London 2004.

²² Ch. Wright et al., *Organizing in the Anthropocene*, „Organization” 2018, t. 25, nr 4, s. 455–471.

społecznych²³. Kontynuacja dotychczasowych modeli działania pogłębia kryzys ekologiczny i charakteryzuje się krótkowzrocznością²⁴. Jednocześnie należy podkreślić, że orientacja ta wynika z chęci wydłużenia czasu korzystania z obowiązujących dziś rozwiązań praktycznych i robienia uników przed koniecznymi zmianami²⁵. Jej rezultatem będzie niesprawiedliwość, a najprawdopodobniej również konflikty²⁶. Na poziomie języka wykształcił się pewien trop o nacechowaniu pejoratywnym odpowiadający tej optyce: *business as usual*. Ten synonim beczynności obrazuje świadomą obojętność, która będzie mieć zgubne skutki. Warto także dodać, że elementem takiej postawy jest ignorowanie badań naukowych dotyczących zmian klimatycznych, a także niewielki zakres krytyki konsumeryzmu.

Druga wskazana orientacja łączy się z pierwszą, choć ma stwarzać pozory działania i dążenia do równowagi. Opiera się ona głównie na wierze w sprawną gospodarkę i technologię. W piśmiennictwie naukowym mowa jest o ekopragmatyzmie. Cecha tej formacji myślowej to pokładanie nadziei w takim „sterowaniu” rozwojem, by korzystać z zasobów naturalnych w sposób umożliwiający ich rekonstrukcję. Trzeba podkreślić, że duża rola przywiązywana jest do relacji między inwestowaniem w nowe technologie i progresywne modele biznesowe a ratowaniem planety. Tym samym kryzys, spowodowany wcześniejszymi działaniami człowieka, staje się uświadomiony, przy czym z zastrzeżeniem, że to ludzka sprawczość definiuje przyszłość. Intensyfikacja działań ma na celu redukcję wpływu aktywności człowieka na środowisko. Rola zarządzania zostaje tu rozszerzona o projektowanie ekosystemów²⁷, inżynieryjne interwencje w otoczenie, a nawet „dizajn klimatyczny”. W kontekście tym pojawia się ironiczna nazwa „dobrego antropocenu”²⁸.

Trzeci typ ma wymiar odwrotny od dwóch wcześniejszych. Dotyczy mobilizacji, w tym tworzenia inicjatyw oddolnych, mających na celu przeciwdziałanie zmianom klimatycznym związanym z postępek i konsumpcją. Istotnymi hasłami są dążenie do zrównoważonego rozwoju, skupienie się na produkcji lokalnej, redukcja zużycia i zaśmiecania, a także zmiana przyzwyczajzeń społecznych, w tym np. naprawa sprzętu, a nie zakup nowego²⁹. Jego źródeł można się dopatrywać w nowym environmentalizmie, ale chodzi o bardziej radykalne działania, wykraczające poza logikę

²³ A.M. McCright et al., *Cool Dudes: The Denial of Climate Change among Conservative White Males in the United States*, „Global Environmental Change” 2011, t. 21, nr 4, s. 1163–1172.

²⁴ D. Levy et al., *Contested Imaginaries and the Cultural Political Economy of Climate Change*, „Organization” 2013, t. 20, nr 5, s. 659–678.

²⁵ L. Downey et al., *Natural Resource Extraction, Armed Violence, and Environmental Degradation*, „Organization & Environment” 2010, t. 23, nr 4, s. 417–445.

²⁶ T. Leahy et al., *Stumbling Towards Collapse: Coming to Terms with the Climate Crisis*, „Environmental Politics” 2010, t. 19, nr 6, s. 851–868.

²⁷ M. Funk, *Windfall: The Booming Business of Global Warming*, Penguin Books, New York 2014.

²⁸ E. Ellis, *The Planet of No Return: Human Resilience on an Artificial Earth*, „The Breakthrough Journal” 2011, nr 2, s. 37–44.

²⁹ D. Schlosbert et al., *The New Environmentalism of Everyday Life: Sustainability, Material Flows and Movements*, „Contemporary Political Theory” 2016, t. 15, s. 160–181

postmodernistycznego dbania o biznes. Ważny element to kwestia zauważalnych już teraz skutków degradacji środowiska, takich jak susze czy pożary, które dotyczą głównie społeczności lokalnych, konfrontowanych z koniecznością występowania przeciwko globalnym korporacjom³⁰. Autorzy przywołują ponadto przykłady nadawania podmiotowości przejawom natury i chronienia jej praw w zapisach konstytucyjnych. Tym samym znaczenia nabierają elementy nieludzkie, których perspektywa wymaga odkrycia i uwzględnienia w rozwoju organizacyjnym³¹. Jednocześnie otwiera się pole do analizowania ogromnego obszaru działań organizacji związanych z produkcją żywności, m.in. z hodowlą zwierząt³². W punkcie tym łączą się więc różne wątki, od krytyki kapitalizmu, przez wspieranie mikroinicjatyw jako rozwiązań zarządczych, po kwestie podmiotowości.

Czwarta narracja dotyczy nowych form organizacyjnych i szukania alternatywnych dróg społecznego rozwoju. Charakteryzuje się znacznym rozluźnieniem normatywnych ról, wyznaczających granice między tym, co ludzkie a nie-ludzkie³³. Na przecięciu tego i poprzedniego ujęcia można lokować postulaty zarządzania humanistycznego. Wprawdzie jego podstawowe dążenie koncentruje się na uszanowaniu podmiotowości człowieka w procesach organizacyjnych, wyczuwalna jest wyjątkowa elastyczność i wrażliwość na nowe impulsy płynące z otoczenia³⁴. W obrębie refleksji humanistycznej na polu zarządzania jest więc miejsce na wątek posthumanistyczny, obejmujący relacje zarówno z nie-ludźmi jako organizmami ożywionymi, jak i z przedmiotami³⁵. Doniosłość tej obserwacji jest znacząca, bo oferuje możliwości projektowania nowych modeli produkowania, reanimowania usług, przede wszystkim zaś pobudzania odpowiedzialności nie tylko za dziś, ale również za jutro. Dodać ponadto należy, że pojawiają się różnego rodzaju ruchy alternatywne, które także podlegają procesowi organizowania. Zarządzanie, występując nawet w obrębie spłaszczonych struktur organizacyjnych czy inicjatyw o charakterze anarchizującym, wymaga refleksji teoretycznej³⁶. Wspominając tutaj o tych odłamach, podkreślić trzeba, że mają one wymiar niszowy. Często towarzyszy im także pesymizm i przeświadczenie o braku nadziei³⁷.

³⁰ N. Klein, *This Changes Everything: Capitalism vs. the Climate*, Simon & Schuster, New York 2014.

³¹ V. Kalonaityte, *When Rivers Go to Court: The Anthropocene in Organization Studies through the Lens of Jacques Rancière*, „Organization” 2018, t. 25, nr 4, s. 517–532.

³² J. Labatut et al., *Animals and Organizations*, „Organization” 2016, t. 23, nr 3, s. 315–329.

³³ G. Roelvink, *Rethinking Species-Being in the Anthropocene*, „Rethinking Marxism” 2013, t. 25, nr 1, s. 52–69.

³⁴ J. Kociatkiewicz et al., *Zarządzanie humanistyczne: zarys programu*, „Problemy Zarządzania” 2013, nr 4(11), s. 9–19.

³⁵ J. Beacham, *Organising Food Differently: Towards a More-than-Human Ethics of Care for the Anthropocene*, „Organization” 2018, t. 25, nr 4, s. 533–549.

³⁶ M. Kostera, *Occupy Management...*, op. cit.

³⁷ R. Scranton, *Learning to Die in the Anthropocene: Reflections on the End of a Civilization*, City Lights, San Francisco 2015.

W nawiązaniu do refleksji humanistycznych, inspirowanych działalnością twórczą i kulturą, szczególnie ciekawy wydaje się piąty typ narracji wspomniany przez Wrighta i współautorów. Jedną ze ścieżek projektowania interwencji o charakterze naukowym, a docelowo politycznym³⁸, co doprowadzić by miało do usankcjonowania pozytywnych dla środowiska i społeczeństwa rozwiązań organizacyjnych, jest korzystanie z wyobraźni³⁹. W sztuce współczesnej, głównie w literaturze, filmie i plastyce, nie brakuje różnych wizji dystopijnych ilustrujących sytuację ludzkości. W wielu przypadkach ich wydźwięk jest katastroficzny i ma być rozumiany nie jako ostrzeżenie, ale przedstawienie zbliżającej się nieuniknioności. Ciekawym przykładem jest inspirowana zinnami publikacja Hilary Moore i Joshuy Kahna Russella na temat zaangażowanego organizowania⁴⁰. Inny trop to odwoływanie się do symboliki ruchu i tańca. W tym kontekście można przywołać realizacje praktyczne, chociażby projekty taneczne Agaty Siniarskiej i Karola Tymiańskiego. Minimalistyczne wypowiedzi performatywne mają niezwykłą siłę wyrazu i dodatkowo przez zaangażowanie ciał pokazują kruchość człowieka na tle destrukcyjnych procesów, które sam w dużym stopniu zainicjował. Przykłady z obszaru sztuki należy rozumieć jako krytykę działań organizacji nastawionych na zysk, a w szczególności ich prób zaklinalnia rzeczywistości przez reklamy i szkicowanie wizji świata, w którym samoloty latają po błękitnym niebie, a technologia zapewnia szczęście, ułatwiając życie i szanując przyrodę⁴¹. Tym samym sztuka ma tutaj istotną funkcję dialektyczną na poziomie praktyk organizacyjnych⁴². W niewielkim jednak stopniu kategoria inspiracji artystycznych wnika do nauki jako jednego z filarów prowadzenia dyskusji o antropocenie. Chociaż wskazana została taka narracja, można mówić o dominującej figurze braku jej jasnego przełożenia na teorię opartą na wyobraźni kreatywnej, szukającej w fantazji nie tyle wizji końca⁴³, ile rozwiązań.

Siła analogii

Na podstawie lektury zgromadzonego materiału można zauważyć, że wiele refleksji zakodowanych jest w analogiach wplatanych w dyskusje. Obserwacja ta prowadzi w dwóch kierunkach. Pierwszy z nich ma związek ze stosowanym językiem, drugi z odwoływaniem się do filozofii jako płaszczyzny tłumaczącej zarówno procesy

³⁸ J. Garland et al., „What If Technology Worked in Harmony with Nature?\": *Imagining Climate Change through Prius Advertisements*, „Organization” 2013, t. 20, nr 5, s. 679–704.

³⁹ K. Yusoff et al., *Climate Change and the Imagination*, „WIREs Climate Change” 2011, t. 2, s. 516–534.

⁴⁰ H. Moore et al., *Organizing Cools the Planet*, PM Press, Oakland 2011.

⁴¹ J. Freund, *Rev Billy vs. The Market: A Sane Man in a World of Omnipotent Fantasies*, „Journal of Marketing Management” 2015, t. 31, nr 13–14, s. 1529–1551.

⁴² S. Kagan, *Artful Sustainability: Queer-convivialist Life-art and the Artistic Turn in Sustainability Research*, „Transdisciplinary Journal of Engineering & Science” 2017, t. 8, s. 151–168.

⁴³ K. Yusoff, *Biopolitical Economies and the Political Aesthetics of Climate Change*, „Theory, Culture & Society” 2010, t. 27, nr 2–3, s. 73–99.

organizacyjne, jak i te związane z ujarzmianiem znaczeń w obrębie antropocenu. Rozpoczynając omówienie od kwestii językowych, należy podkreślić, że nieprzypadkowo w przywołanym wcześniej tekście Wrighta i współautorów syntetyczne ujęcie problemu organizowania w antropocenie uporządkowano na podstawie wyróżniających się „narracji”. Jednocześnie dochodzi tu do wyraźnych podziałów na narracje wielkie, dominujące, które mają na celu narzucanie pewnego porządku rozumienia świata (np. inżynieria środowiska), i postmodernistyczne mikronarracje, odbiegające od schematów i pokazujące różnego rodzaju odstępstwa od *mainstreamu* (np. propozycje anarchistyczne). Co warto zaznaczyć, uwypuklenie roli języka i wykorzystywanie go do ilustrowania różnych procesów oraz tworzenia symboli to kolejny punkt łączący naukę o zarządzaniu i antropocen. Przykładem mogą być chociażby metafory. W teorii zarządzania klasycznym opracowaniem jest książka Garetha Morgana *Obrazy organizacji*, w której różne typy organizacji przedstawiono za pomocą metafor (np. „mózgu”)⁴⁴. Zabieg ten ma wymiar nie tylko poznawczy, ale także praktyczny, bo porządkuje i upraszcza skojarzenia, budząc przy tym określone emocje. Pozwala też pokazywać to, co złożone, za pomocą innych określeń bądź obrazów, które dane społeczeństwo uważa za oswojone⁴⁵. Sam antropocen zresztą można uznać za metaforę o wymiarze kulturowym, politycznym oraz naukowym. Etymologicznie oznacza (z greckiego) coś, co trwa i odnosi się do człowieka, a zatem ma szeroki zakres, obejmuje kategorie czasu i sprawy. Stymulujący wyobraźnię antropocen zachęca do formułowania kolejnych metafor. Ewa Bińczyk wspomina np. o metaforze „rakiety kosmicznej” oraz metaforze „pasa startowego” jako elementach dyskursu na temat antropocenu⁴⁶. Rasmus Karlsson zaś w tym kontekście przywołuje metaforę „śladu/odcisku ekologicznego”⁴⁷, co w przypadku organizacji, szczególnie z sektora publicznego, wciąż stanowi temat nowy. Oprócz wskazania metafor autorka *Epoki człowieka* zaznacza, że wiele kwestii związanych z rozumieniem antropocenu rozgrywa się właśnie przez pryzmat ujmowania pewnych zjawisk i zachowań w słowa. Argumentuje chociażby za Jeanem-Baptiste’em Fressozem, że można było już dawno „rozumieć wzrost ekonomiczny w kategoriach współzależności ekosystemowej”⁴⁸. Ekosystem jest tu przywoływany jako alternatywne pojęcie, podkreślające symbiotyczną koegzystencję różnych gatunków w określonych okolicznościach, które łączy wspólny cel – chęć przetrwania.

Podsumowując, można powiedzieć, że badacze związani ze światem organizacji często sami analizują warstwę tekstową różnych przekazów i komunikatów, inni

⁴⁴ G. Morgan, *Obrazy organizacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.

⁴⁵ B. Nerlich, *Metaphors We Die By? Geoengineering, Metaphors, and the Argument from Catastrophe*, „Metaphor and Symbol” 2012, t. 27, nr 2, s. 131–147.

⁴⁶ E. Bińczyk, *Dyskursy...*, op. cit.

⁴⁷ R. Karlsson, *Three Metaphors for Sustainability in the Anthropocene*, „The Anthropocene Review” 2016, t. 3, nr 1, s. 23–32.

⁴⁸ E. Bińczyk, *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu*, e-book, Polskie Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018.

natomiast posługują się specyficznym językiem w celu przedstawienia zagadnień związanych z zarządzaniem w antropocenie. Tropu tego nie można przeoczyć. Na poziomie semantyki poszczególnych słów literatura z obszaru zarządzania dotycząca antropocenu stanowi materiał bogaty, urozmaicony i naznaczony afektami. Wiele źródeł mówi o szoku⁴⁹ albo wprost o końcu organizacji, kryzysie⁵⁰ i schyłku czasu człowieka oraz o szukaniu oręża, który ochroni ludzkość przed upadkiem⁵¹. Można też zauważyć przywiązanie do prefiksu „post-”, który sugeruje kończenie czegoś, sygnalizując jednak, że jest coś „po”⁵². Interesujące są także alternatywne pojęcia względem samego antropocenu, które opierają się na kreacjach słownych. W kontekście organizacyjnym szczególnie ważny derywat to „kapitałocen”⁵³ jako określenie czasu, w którym osią i motorem rozwoju jest kapitał. Nawet w przypadku kładzenia nacisku na kapitał sprawcą pozostaje człowiek, który ponosi odpowiedzialność za destrukcyjne procesy niszczące środowisko. Przewrotnie gra z tym faktem Donna Haraway⁵⁴, formułując jednocześnie krytykę antropocenu jako koncepcji zbyt mocno opartej na przeświadczeniu o dominacji człowieka. Chociaż propozycje Haraway rzadko pojawiają się w literaturze z obszaru zarządzania, poruszane przez nią hasła wprowadzają ciekawe wątki związane z ontologią i sprawczością bytów. Tym samym zachęcają do poruszenia tematów korespondujących z filozoficznymi podstawami zarządzania w świetle antropocenu.

Nauki o zarządzaniu są dyscypliną młodą, co sprawia, że mają otwarty status epistemologiczny i są podatne na nowe tendencje. Tłumaczyć można w ten sposób ich wieloparadygmatyczność, jak i zmienność oraz różnorodność. Współcześnie funkcjonują odmienne nurty badawcze w naukach o zarządzaniu, oparte na koncepcjach pozytywistycznych oraz modernistycznych czy postmodernistycznych⁵⁵. Zdecydowanie występuje też duże zainteresowanie podejmowaniem wątków związanych z filozofią, mającą istotne znaczenie dla procedur badawczych, a w rezultacie dla sposobów postrzegania działań praktycznych. W zgromadzonym materiale można zauważyć nacisk na konkretne nurty filozoficzne. Dominują kwestie związane z nawoływaniem do radykalnej zmiany, koniecznością realnego angażowania się, a nie

⁴⁹ C. Bonneuil et al., *The Shock of the Anthropocene: The Earth, History, and Us*, Verso Books, New York 2016.

⁵⁰ N. Campbell et al., *Climate Change Is Not a Problem: Speculative Realism at the End of Organization*, „Organization Studies” 2019, t. 40, nr 5, s. 725–744.

⁵¹ M. Lederer et al., *Organising the Unthinkable in Times of Crises: Will Climate Engineering Become the Weapon of Last Resort in the Anthropocene?*, „Organization” 2018, t. 25, nr 4, s. 472–490.

⁵² I. Blühdorn, *Post-capitalism, Post-growth, Post-consumerism? Eco-political Hopes beyond Sustainability*, „Global Discourse” 2017, t. 7, s. 42–61.

⁵³ J.W. Moore, *Introduction* [w:] J.W. Moore (red.), *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*, PM Press, Oakland 2016, s. 1–11.

⁵⁴ D. Haraway, *Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin*, „Environmental Humanities” 2015, t. 6, nr 1, s. 159–165.

⁵⁵ Ł. Sułkowski, *Epistemologia...*, op. cit.

tylko tworzenia teorii⁵⁶. Istotny jest przy tym nurt fenomenologiczny z postulatem powrotu do rzeczy oraz analizy przeżyć⁵⁷. To przekonanie o konieczności ponownego odkrycia istoty spraw oraz empatycznego wartościowania przybierać może również inne formy. Jego wersją jest potrzeba „zakorzenienia” (*embedding* oraz *re-embedding*), np. ludzkości, w systemie złożonym z wielu gatunków⁵⁸. W sposób niebezpośredni apeluje o to również Bruno Latour w książce o wymownym tytule *Down to Earth*⁵⁹, który można rozumieć jako żądanie zapomnienia o wcześniejszych fantazjach wzrostowych (takich jak chociażby wspomniana *the sky is the limit*). Oprócz tego da się odczytać inspiracje teoriami konkretnych myślicieli. Pojawiają się np. odniesienia do filozofii Maurice’a Merleau-Ponty’ego, Jacques’a Rancière’a⁶⁰ czy Gilles’a Deleuze’a i Félix’a Guattariego⁶¹, których wpływ wyraźny jest również w specyficznym nurcie zarządzania, uwzględniającym nowatorskie perspektywy feministyczne⁶². Na koniec należy zauważyć, że elementy dyskusji filozoficznych zostały znalezione wyłącznie w tekstach sugerujących potrzeby nagłych i odważnych zmian. Tym samym łączyć można je z omówionymi wcześniej narracjami szukającymi albo alternatywnych pomysłów na organizowanie, albo inspiracji z obszaru kultury i sztuki. W analizowanym materiale przykłady tekstów propagujących postawy zachowawcze nie zawierają elementów refleksji filozoficznych.

Uwagi podsumowujące

Tropy związane z antropoceniem, które opisałam, są w literaturze z obszaru zarządzania rozproszone. Ich znalezienie, zebranie i zestawienie to rezultat detektywistycznej pracy opartej na kilku przyjętych kryteriach. Zapewne manipulowanie tymi kryteriami doprowadziłoby do innych wniosków, choć kilka stosunkowo ogólnych spostrzeżeń można sformułować, uznając, że dotyczą one aktualnych refleksji teoretycznych w analizowanym obszarze. Zwrócono uwagę na następujące obserwacje. Przede wszystkim występuje duża rozbieżność w podejściu do tematu. Część autorek i autorów z zaangażowaniem podejmuje wątek antropocenu, inspirując do

⁵⁶ S. Ergene et al., *(Un)Sustainability and Organization Studies: Towards a Radical Engagement*, „Organization Studies” 2020, <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0170840620937892> (dostęp: 17.11.2020).

⁵⁷ W. Küpers, *Phenomenology of Embodied and Artful Design for Creative and Sustainable Inter-practicing in Organisations*, „Journal of Cleaner Production” 2016, t. 135, nr 1, s. 1436–1445.

⁵⁸ E. Löwbrand et al., *The Anthropocene and the Geo-political Imagination: Re-writing Earth as Political Space*, „Earth System Governance” 2020, t. 4, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2589811620300100> (dostęp: 20.11.2020).

⁵⁹ B. Latour, *Down to Earth: Politics in the New Climatic Regime*, Polity, Cambridge 2018.

⁶⁰ V. Kalonaitye, *When Rivers Go to Court...*, op. cit.

⁶¹ J. Dodds, *Psychoanalysis and Ecology at the Edge of Chaos: Complexity Theory, Deleuze|Guattari and Psychoanalysis for a Climate in Crisis*, Routledge, London 2011.

⁶² E. Seray et al., *Ecologies of Sustainable Concerns: Organization Theorizing for the Anthropocene*, „Gender, Work & Organization” 2017, t. 25, nr 3, s. 222–245.

zmian w rozumieniu oraz „uprawianiu” zarządzania. Niektóre i niektórzy z nich piszą wprost o zbliżającej się katastrofie i nieodwołalności szybkiego podjęcia działań. Pojawiają się też postulaty idące dalej i mówiące o konieczności poszerzenia perspektywy o czynniki nie-ludzkie, ponadgatunkowe, ożywione oraz nieożywione. Na drugim biegunie sytuują się refleksje w duchu klasycznym, zanurzone w marzeniach o rozwoju, wzroście i utrzymaniu *status quo*. Ignorują zatem fakt zaistnienia antropocenu i jego znaczenie. Można w tym kontekście mówić o przemilczeniu w literaturze, niechęci do podejmowania dyskusji, a nawet negowaniu sprzężenia zwrotnego: zarządzanie przecież, jako przykład działań człowieka, wpływa na możliwość kolejnych działań, a zatem na zarządzanie w przyszłości. Tym samym dyskusja o zarządzaniu bez uwzględnienia antropocenu i jego „od-cieniach” wyklucza w zasadzie myślenie o tak oczywistych elementach jak strategia i planowanie.

Nowatorstwo myśli posiłkujących się śmiałymi rozważaniami interdyscyplinarnymi, w tym filozoficznymi oraz artystycznymi, a także przyrodniczymi, pozwala przypuszczać, że rozwój nauk o zarządzaniu uzależniony jest od stopnia zrozumienia antropocenu oraz dystansowania się względem człowieka jako sprawcy, aktora i agenta nie tyle zmierzania do katastrofy, ale i oddalania się od niej. Sam antropocen, jako drażniący symbol degradacji oraz krótkowzroczności, jest więc impulsem do powrotu na ziemię, by przemyśleć zarządzanie na nowo, a także do postępowego zdefiniowania praktyk organizacyjnych, w tym wynikających z nich relacji, o czym pisze chociażby przywołana wcześniej Naomi Klein. Co warto podkreślić za Latourem – troska o klimat nie oznacza wyłącznie koncentrowania się na środowisku naturalnym, ale również na klimacie panującym w organizacjach. Czy nie jest to dająca do myślenia egzemplifikacja splotu opisanych tu fenomenów?

Choć – jak zauważono – są przykłady unikania tematu wyzwań antropocenu, można omawianą problematykę analizować na kilku poziomach, opierając się na tym, co jednak autorki i autorów w nim frapuje, a nawet inspiruje. W artykule skupiono się na czytaniu umożliwiającym wnikanie w sensy i tym samym dużą wagę przywiązano do warstwy językowej, m.in. do stosowanych metafor oraz do inspiracji filozoficznych, które mogą stanowić podstawę tworzenia nowych, epistemologicznych oraz ontologicznych, fundamentów nauk o zarządzaniu. Jednocześnie należy zauważyć, że w literaturze znaczenie zarządzania w czasie antropocenu kojarzone jest głównie z praktycznymi działaniami człowieka, czyli projektowaniem ram do osiągnięcia celów. Rzadko pojawiają się głosy mówiące o odpowiedzialności za dotychczasowe procedury organizacyjne, a tym bardziej o roli zarządzania w proponowaniu rozwiązań na przyszłość. Postulaty radykalnej zmiany sposobów zarządzania mają charakter deklaratywny, bez konkretnych rozwiązań, niekiedy także towarzyszy im przeświadczenie o schyłku cywilizacji oraz idealizmie. Mimo to niekiedy wyczuwalna jest też chęć podjęcia próby – prawdopodobnie ostatniego – zrywu. Dodatkowo nasuwa się wniosek, że dyskusje idące w kierunku nadawania rzeczywistego znaczenia zarządzaniu zamknięte są w obiegu środowiskowym. Autorzy piszący w tym duchu, np. Wendelin Küpers, to aktywni i odważni badacze, jednak ich prace w znikomym stopniu

przenikają do głównego nurtu nauk o zarządzaniu. Chociaż wydaje się to logiczne oraz wynika z dbałości o jakość i spójność refleksji, trzeba zakładać, że wiele ciekawych propozycji pozostaje wyłącznie na papierze i funkcjonuje wśród badaczy o podobnym nastawieniu. Nawiązując do propozycji Ewy Bińczyk, postulat korekty nauk powinien zatem objąć nie tylko humanistykę, ale cały obszar generowania wiedzy⁶³.

Formułując ostatnie uwagi, które nie dają gotowych odpowiedzi, ale raczej mają zachęcać do tego, by dyfrakcyjnie czytać (i opisywać, a najlepiej też praktykować) zarządzanie przez pryzmat zrozumianego antropocenu, warto dodać, że zauważono ważną zmianę. Coraz częściej dostrzegane są problemy wykraczające poza ujęcie związane ze zrównoważonym rozwojem. Przykładem jest uwzględnianie wątków filozoficznych, w tym fenomenologii, jako podstawy nowego rozumienia zależnych od siebie bytów. Dodatkowo termin antropocen trzeba uznać za część współczesnego dyskursu o zarządzaniu i hasło coraz bardziej oczywiste dla badaczy, choć obciążone ryzykiem próżnej atrakcyjności. Końcowa obserwacja dotyczy pokolenia naukowców, którzy w obrębie szerzej rozumianych nauk społecznych, w tym nauk o zarządzaniu, zabierają głos w piśmiennictwie skoncentrowanym wokół antropocenu. Można odnieść wrażenie, że badacze bazują głównie na ujęciach z dzisiejszej perspektywy klasycznych, pozostając pod wpływem Nicolasa Sterna, Tima Jacksona czy Anthony’ego Giddensa, a nie np. Timothy’ego Mortona, Anny Tsing, Nilsa Bandta czy Marii Puig de la Bellacasa.

I co z tego? Najważniejsza odpowiedź jest taka, że widać wiele potrzeb, brakuje zaś spójnej wizji. Wyzwania antropocenu i sam antropocen jako wyzwania dobitnie pokazują, że nauki o zarządzaniu wymagają nowatorskich podejść metodologicznych i poznawczych, w których teoria współgra z rzeczywistością i złożonością zjawisk. Powinny wykształcić się poza tym nowe pokolenia badaczy, wprowadzających śmiało i nieoczywiste perspektywy spoglądania na problemy zmieniającego się gwałtownie świata, w którym dosłownie dłubie człowiek⁶⁴.

Bibliografia

- Beacham J., *Organising Food Differently: Towards a More-Than Ethics of Care for the Anthropocene*, „Organization” 2018, t. 25, nr 4.
- Bell D., *Nadejście społeczeństwa postindustrialnego. Próba prognozowania społecznego*, red. M. Tonalska, Instytut Badania Współczesnych Problemów Kapitalizmu, Warszawa 1975.

⁶³ E. Bińczyk, *Dyskursy...*, op. cit.

⁶⁴ Trzeba zaznaczyć, że to dłubanie nie dotyczy już tylko Ziemi. Ekstraktywizm, o którym pisała Klein doprowadził do wyczerpania surowców w zniszczonym „tutaj”, ale jest jeszcze pociągające „tam” – Kosmos. W kwietniu 2020 roku w rozporządzeniu wykonawczym Donald Trump jasno zasygnalizował, że już trwa wyścig o surowce pozaziemskie, które zdecydowanie nie mają charakteru dóbr wspólnych, ale stanowią przedmiot konkurencji i roszczeń światowych mocarstw, a także firm prywatnych.

- Bińczyk E., *Dyskursy antropocenu a marazm środowiskowy początków XXI wieku*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria: Organizacja i Zarządzanie” 2017, z. 112.
- Bińczyk E., *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu*, e-book, Polskie Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018.
- Blühdorn I., *Post-capitalism, Post-growth, Post-consumerism? Eco-political Hopes beyond Sustainability*, „Global Discourse” 2017, t. 7.
- Bonneuil C., Fressoz J.-B., *The Shock of the Anthropocene: The Earth, History, and Us*, Verso Books, New York 2016.
- Campbell N., McHugh G., Ennis O., *Climate Change Is Not a Problem: Speculative Realism at the End of Organization*, „Organization Studies” 2019, t. 40, nr 5.
- Crist E., *On the Poverty of Our Nomenclature*, „Environmental Humanities” 2013, t. 3, nr 1.
- Czakon W., *Kryteria oceny rygoru metodologicznego badań w naukach o zarządzaniu*, „Organizacja i Kierowanie” 2014, nr 1.
- Czakon W., *Metodyka systematycznego przeglądu literatury*, „Przegląd Organizacji” 2011, nr 3.
- Delanty G., Mota A., *Governing the Anthropocene: Agency, Governance, Knowledge*, „European Journal of Social Theory” 2017, t. 20, nr 1.
- Dodds J., *Psychoanalysis and Ecology at the Edge of Chaos: Complexity Theory, Deleuze|Guattari and Psychoanalysis for a Climate in Crisis*, Routledge, London 2011.
- Downey L., Bonds E., Clark K., *Natural Resource Extraction, Armed Violence, and Environmental Degradation*, „Organization & Environment” 2010, t. 23, nr 4.
- Eco U., *Jak napisać pracę dyplomową. Poradnik dla humanistów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007.
- Ellis E., *The Planet of No Return: Human Resilience on an Artificial Earth*, „The Breakthrough Journal” 2001, nr 2.
- Ergene S., Banerjee S.B., Hoffman A.J., *(Un)Sustainability and Organization Studies: Towards a Radical Engagement*, „Organization Studies” 2020, <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0170840620937892> (dostęp: 17.11.2020).
- Ergene S., Calás M.B., Smircich L., *Ecologies of Sustainable Concerns: Organization Theorizing for the Anthropocene*, „Gender, Work & Organization” 2017, t. 25, nr 3.
- Freund J., *Rev Billy vs. The Market: A Sane Man in a World of Omnipotent Fantasies*, „Journal of Marketing Management” 2015, t. 31, nr 13–14.
- Funk M., *Windfall: The Booming Business of Global Warming*, Penguin Books, New York 2014.
- Garland J., Huising R., Struben J., *“What If Technology Worked in Harmony with Nature?”: Imagining Climate Change through Prius Advertisements*, „Organization” 2013, t. 20, nr 5.
- Gosling J., Case P., *Social Dreaming and Ecocentric Ethics: Sources of Non-rational Insight in the Face of Climate Change Catastrophe*, „Organization” 2013, t. 20, nr 5.
- Griffin R.W., *Podstawy zarządzania organizacjami*, przeł. A. Jankowiak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2017.
- Hamilton C., *Getting the Anthropocene So Wrong*, „The Anthropocene Review” 2015, t. 2, nr 2.
- Haraway D., *Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin*, „Environmental Humanities” 2015, t. 6, nr 1.
- Hodgson D., Cicmil S., *The Other Side of Projects: The Case for Critical Project Studies*, „International Journal of Managing Projects in Business” 2008, nr 1(1).

- Kagan S., *Artful Sustainability: Queer-convivialist Life-art and the Artistic Turn in Sustainability Research*, „Transdisciplinary Journal of Engineering & Science” 2017, t. 8.
- Kalonaityte V., *When Rivers Go to Court: The Anthropocene in Organization Studies through the Lens of Jacques Rancière*, „Organization” 2018, t. 25, nr 4.
- Karlsson R., *Three Metaphors for Sustainability in the Anthropocene*, „The Anthropocene Review” 2016, t. 3, nr 1.
- Klein N., *This Changes Everything: Capitalism vs. the Climate*, Simon & Schuster, New York 2014.
- Kociatkiewicz J., Kostera M., *Zarządzanie humanistyczne: zarys programu*, „Problemy Zarządzania” 2013, nr 4(11).
- Korchagina N., *Organizing for an Ecologically Sustainable World: Reclaiming Nature as Wonder through Merleau-Ponty*, „Ephemera” 2019, t. 18.
- Kostera M., *Occupy Management: Inspirations and Ideas for Self-Organization and Self-Management*, Routledge, New York 2015.
- Küpers W., *Integrating Hope and Wisdom in Organisation in the Anthropocene* [w:] D. Ericsson, M. Kostera (red.), *Organizing Goodness and Hope*, Edward Elgar, Cheltenham 2019.
- Küpers W., *Phenomenology of Embodied and Artful Design for Creative and Sustainable Inter-practicing in Organizations*, „Journal of Cleaner Production” 2016, t. 135.
- Labatut J., Munro I., Desmond J., *Animals and Organizations*, „Organization” 2016, t. 23, nr 3.
- Latour B., *Down to Earth: Politics in the New Climatic Regime*, Polity, Cambridge 2018.
- Leahy T., Bowden V., Threadgold S., *Stumbling Towards Collapse: Coming to Terms with the Climate Crisis*, „Environmental Politics” 2010, t. 19, nr 6.
- Lederer M., Kreuter J., *Organising the Unthinkable in Times of Crises: Will Climate Engineering Become the Weapon of Last Resort in the Anthropocene?*, „Organization” 2018, t. 25, nr 4.
- Levy D.L., Spicer A., *Contested Imaginaries and the Cultural Political Economy of Climate Change*, „Organization” 2013, t. 20, nr 5.
- Lövbrand E., Mobjörk M., Söder R., *The Anthropocene and the Geo-political Imagination: Re-writing Earth as Political Space*, „Earth System Governance” 2020, t. 4, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2589811620300100> (dostęp: 20.11.2020).
- Malm A., *Fossil Capital: The Rise of Steam Power and the Roots of Global Warming*, Verso, London 2016.
- Marzec, A., *Antropocień*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2021.
- McCright A.M., Dunlap R.E., *Cool Dudes: The Denial of Climate Change among Conservative White Males in the United States*, „Global Environmental Change” 2011, t. 21, nr 4.
- Monin N., *Management Theory: A Critical and Reflexive Reading*, Routledge, London 2004.
- Moore H., Russell J.K., *Organizing Cools the Planet*, PM Press, Oakland 2011.
- Moore J.W., *Introduction* [w:] J.W. Moore (red.), *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*, PM Press, Oakland 2016.
- Morgan G., *Obrazy organizacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.
- Nerlich B., Jaspal R., *Metaphors We Die By? Geoengineering, Metaphors, and the Argument from Catastrophe*, „Metaphor and Symbol” 2012, t. 27, nr 2.
- Piątkowski P., *Metody hermeneutyczne* [w:] M. Kostera (red.), *Metody badawcze w zarządzaniu humanistycznym*, Sedno, Warszawa 2015.
- Rockström J., Steffen W., Noone K. et al., *A Safe Operating Space for Humanity*, „Nature” 2009, t. 461.

- Roelvink G., *Rethinking Species-Being in the Anthropocene*, „Rethinking Marxism” 2013, t. 25, nr 1.
- Ruddiman W., *The Anthropogenic Greenhouse Era Began Thousands of Years Ago*, „Climatic Change” 2003, t. 61.
- Schlosberg D., Coles R., *The New Environmentalism of Everyday Life: Sustainability, Material Flows and Movements*, „Contemporary Political Theory” 2016, t. 15.
- Scranton R., *Learning to Die in the Anthropocene: Reflections on the End of a Civilization*, City Lights, San Francisco 2015.
- Steffen W., Crutzen P.J., McNeill J.R., *The Anthropocene: Are Humans Now Overwhelming the Great Forces of Nature?*, „Ambio” 2007, t. 36, nr 8.
- Sułkowski Ł., *Epistemologia i metodologia zarządzania*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2012.
- Wright Ch., Nyberg D., Richards L., Freund J., *Organizing in the Anthropocene*, „Organization” 2018, t. 25, nr 4.
- Yusoff K., *Biopolitical Economies and the Political Aesthetics of Climate Change*, „Theory, Culture & Society” 2010, t. 27, nr 2–3.
- Yusoff K., Gabrys J., *Climate Change and the Imagination*, „WIREs Climate Change” 2011, t. 2.
- Zawadzki M., *Nurt krytyczny w zarządzaniu*, Wydawnictwo Akademickie Sedno, Warszawa 2014.